

3.3. Вплив простору та просторових уявлень на менталітет народів: український контекст

Козловець Микола Адамович

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та політології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Політичний, економічний і соціальний поступ України значною мірою залежить від того, наскільки враховуються в моделях суспільного розвитку глибинні ментальні характеристики українського етносу, його психологія. Важливим є те, що увага до особливостей менталітету підсилюється у зламні періоди розвитку історії. Сучасна Україна переживає один з найдраматичніших періодів своєї новітньої історії, перебуваючи в стані російсько-української війни. Сьогодні постало питання про подальше існування держави Україна, про її суверенітет і територіальну цілісність. Саме в цей історичний момент особливої актуальності набуває проблема виявлення істотних рис менталітету українців, дослідження просторових граней екзистенції людини, суспільних спільнот та українського етносу загалом. В умовах виникнення нових способів засвоєння культурних норм просторовий вимір менталітету українців визначає його своєрідність, самобутність та структурні особливості.

Менталітет (лат. *mens, mentis* – розум, мислення, душевний склад) – це сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують своєрідні способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або іншої соціокультурної спільноти. Він відображає поширені у соціальному середовищі певної групи людей, етносу, нації традиції, звички, способи й особливості сприйняття реальності, природу поведінкових стереотипів у суспільному бутті, що забезпечують можливість адаптації до зовнішніх умов і регуляцію соціальної поведінки¹.

¹ Див.: Меліхова Ю. Менталітет правовий. *Соціологія права : енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 518–520.

Оскільки часто поряд з поняттям «менталітет» використовують поняття «ментальність», то доцільно провести смислову демаркацію цих ментальних феноменів. Зазначені поняття характеризують глибинні риси свідомості та поведінки, способу життя людей; вони є близькими за своїм змістом категоріями – це дві сторони одного явища: менталітет – сукупність стійких характеристик людини, соціальної спільноти, етносу, народу, а ментальність – конкретно-історична якість менталітету, яка характеризується змінами, рухливістю і залежністю від конкретних умов. В узагальненому значенні поняття «менталітет» можна визначити як характер та спосіб людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що містять в собі архетипи як окремої особи, так й етносу в цілому; це душа народу, глибинний рівень індивідуальної та колективної свідомості. Ментальність же – це цілісність духовно-психічного життя конкретно взятого суб'єкта (особи, спільноти) в конкретному культурному просторі (національна, статева, вікова, професійна)¹.

Як особливий тип мислення менталітет на практиці виражає життєві установки людей, стійкі зразки світу, емоційні переваги, властиві певній культурній традиції. У менталітеті перетинаються природна і культурно-історична зумовленість, раціональне і чуттєво-емоційне. З точки зору смислотворення менталітет проявляється на свідомому та несвідомому рівнях, включаючи виміри генетичної пам'яті. У феномені ментальності конкретизуються етнопсихологічні відмінності у культурах народів світу («народна душа», «дух народу», «національний характер»).

Менталітет не зводиться до суто психологічного явища. Він має буттєвий статус, що виводить його за довільні межі хиткого ідеологічного впливу на історичну практику майбутньотворення народу. Істотною функцією менталітету як чинника історичного поступу

¹ Див.: Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. С. 20–26; Колотило М. О. Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С.66–69.

є його захисна функція. Ця обставина з особливою силою виявилась в історії України, що втілювала драматичну долю нації¹.

Отже, менталітет – це загальна стійка глибинна настанова на певний модус взаємодії з довкіллям. Тому в ньому присутні і спосіб збагачення цього довкілля, і рефлексія щодо своїх можливостей, перспектив і шансів. Ментальність – це менталітет з боку його соціально-історичної і культурної укоріненості у бутті, а менталітет – це ментальність з боку її соціально-практичного втілення.

Тематизація менталітету народів має не тільки типологічні виміри, а й національну специфікацію, розкривається в духовному житті тих чи інших націй своєрідністю їхнього досвіду, певними екзистенціальними пресупозиціями, схильностями чи архетипами, котрі мають історичне походження та часто виходить за хронологічні межі існування нації.

На розвиток етносу та формування його менталітету визначальною мірою впливають природні умови, територія і просторові характеристики, господарська діяльність людини, суспільні та культурні процеси. З точки зору референції світ засвоюється людиною «від себе», у напрямку від найближчого простору до того, що існує поза її свідомістю і нею. Первісний концепт «світ як те місце, де живемо ми», «своїй», і концепт «Світ – Всесвіт, Універсум» пов'язані у прямому смислі цього слова відносинами розширення у просторі: засвоюється все більш широкий простір, риси первісного «свого» світу розповсюджуються на все більш обширний простір, а потім, коли фізичне засвоєння за дальністю простору стає неможливим, засвоєння продовжується мисленно, шляхом переносу, екстраполяції уже відомих параметрів на більш віддалені відстані.

На значення територіального чинника у формуванні етносу та його менталітету свого часу звертали увагу французький філософ Шарль Монтеск'є, німецький етнограф Франц Ратцель та ін. Про вплив те-

¹ Див.: Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 292–297; Поліщук І. О. Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні дослідження. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: політологія. 2016. Вип. 2(29). С. 28–36. DOI:doi.org/10.21564/2075–7190.29.70969.

риторії на етнос писали й українські мислителі, зокрема Микола Костомаров¹, В'ячеслав Липинський². Етнос пристосовується до свого природного середовища, знаходить відповідні механізми взаємодії з ним. Виживають і продовжують себе в нащадках найкраще пристосовані до середовища особи, які є носіями певних ознак, у т. ч. й ментальних. Пристосування до середовища визначає специфіку соціальної взаємодії між представниками етносу, а також їхнє відношення до інших народів.

В основі пізнання світу лежить насамперед просторове сприйняття і знання, на базі яких розвивалось у подальшому й усвідомлення інших типів зв'язків і залежностей предметів навколишньої дійсності. Саме завдяки простору людина усвідомлює цілісність свого буття. Як загальна форма буття всіх матеріальних систем і процесів, простір відображає вмістилище, протяжність і взаємне розташування предметів у світовому континуумі та їхнє становище один відносно одного. Простір не існує відокремлено від свого матеріального носія, він об'єктивний і відносний, універсальний, суперечливий (кінцевий і безкінечний, переривчастий і безперервний)³. З діяльнісної точки зору простір втілюється у регулярно повторюваних практиках повсякденного життя людей, а отже, великою мірою детермінує менталітет.

В історії людства уявлення про простір і час як найзагальніші форми буття всього існуючого завжди пов'язані зі способами освоєння світу. Не підлягає сумніву, що пізнання й облаштування простору кожним народом відіграє важливу роль у формуванні його менталітету. Особливості національно-культурного сприйняття простору – це певним чином унормований аспект людської поведінки. Люди, виховані в різних національних культурах, спілкуються між собою фактично по-різному, відповідно до прийнятих в їхніх країнах, за висловом американського дослідника Е. Холла, «моделями»

¹ Див.: Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.; Костомаров М. Дві руські народності (Класика української літератури). Київ: Видавництво «Центр учбової літератури», 2020. 112 с.

² Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1926. 580 с.

³ Див.: Філософія : курс лекцій: навч. посібник для студ. вузів / І. В. Бичко [та ін.]. Київ: Либідь, 1993. С. 350–369.

(patterns). Так, для американців зручною для розмови є відстань 75 см, тоді як для мексиканців, колумбійців це занадто далеко. Тому мексиканець чи колумбієць часто знаходять, що північноамериканець, з яким вони розмовляють, тримається холодно і відчужено тільки тому, що він не любить, щоб до нього доторкувалися, і відступає назад якраз тоді, коли вони вважають, що підійшли досить близько, щоб поспілкуватися.

Структура національного менталітету містить у собі багато рівнів і компонентів, серед яких атрибутивне значення мають такі: «архетиповий» – система архетипів і компонентів колективного несвідомого; когнітивний – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смысловий – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм; емоційний – оцінки, емоції, почуття; поведінковий – мотиви і стереотипи поведінки. Кожен із цих компонентів має свідомий і несвідомий рівні, а феномен національного менталітету володіє стійкими і нестійкими структурними станами. Все це разом утворює так званий «ментальний простір» (Ж. Фоканьє) – сфера функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності. Ментальний простір є середовищем формування та функціонування системи ідей, ідеалів, цінностей, стереотипів людей і, відповідно, нації та держави, а будь-які його трансформації безпосередньо пов'язані з поступом країни. У свідомості представників кожного із контактуючих етносів складався образ «другого», представника етносу, з яким постійно вступали у взаємодію, у процесі якої напрацьовувались алгоритми реакцій і поведінки у типових ситуаціях, певні правила, норми і т. п. Завдяки традиції формується і стає стереотипом «образ» (патерн) «іншого», закріплюються уявлення про допустимі/недопустимі моделі поведінки соціальних груп і притаманних їм культурних рис, відображається усталена соціальна структура і соціальні відносини, тобто такий стан соціуму, за якого домінують інтеграційні тенденції, відбувається формування змісту толерантності чи інтолерантності. Вони можуть бути й емпіричним продуктом власної рефлексії індивіда, але найчастіше формуються у процесі соціалізації як засвоєння індивідом раніше накопиченого

і переведеного в соціокультурну традицію колективного досвідного знання¹.

Носієм національної ментальності є кожна людина, що приймає культуру держави через досвід проживання на її території. Окрім унітарно-побутової форми існування простору у своєму розвитку людина поступово досягає й інші іпостасі цього феномену. Історично однією з перших іпостасей простору, усвідомлених людиною, є географічний простір. Історія всіх древніх цивілізацій засвідчує, яку істотну роль в їх розвитку відігравало середовище поселення, територія, яку займала та чи інша держава, її топологічні й розмірні характеристики. Перші реалії буття, з якими зіштовхується людина у своєму повсякденному житті, поряд з предметним буттям, були ділянки навколишнього ландшафту: поля, рівнини, гори, ліси, долини, річки, озера тощо. Поступове осмислення свого місця у фізичному світі, вимір й вивчення різноманітних параметрів простору дозволили людині максимально адаптуватися до навколишнього середовища та організувати своє біологічне й соціальне життя. Надзвичайно важливим для формування менталітету народів є історичний простір як сукупність природно-географічних, економічних, соціально-культурних і політичних процесів, які відбуваються на певній території і в певний історичний час.

Знання людини про територію землі й навколишній простір формувалися залежно від характерного для кожного народу способу життя – осілого чи кочового. У цивілізаційному контексті це пов'язано з появою в епоху неолітичної революції поділу праці: відокремлення тваринництва і землеробства. З цього часу людство опановує дві глибоко відмінні картини світу, два типи простору і часу. Для осілих народів середовище розселення зводилось до порівняно невеликої ділянки землі, на якій знаходились житло, поселення, поля й угіддя. Землероб живе у порівняно невеликому просторі й ритмічному часі.

¹ Див.: Кравчук В. М. Правовий простір особи та правовий менталітет. *Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання*. 2016. №4. С. 281–283. URL: http://www.pap.in.ua/4_2016/84.pdf; Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: політологія. 2017. №2 (33). С. 364.

Він розвиває здатність знаходити велике у малому; його господарювання – це ланцюг диференційованих зусиль, за допомогою яких він безперервно подрібнює, інтенсифікує простір, насичуючи кожен його клітинку працею. Землероб не очікує чуда, яке перериває хід часу: його духовна стабільність подібна процесам, які відбуваються у самій природі і складають передумову його праці, чередуються і ритмічно відтворюються. Тобто частина древнього людства, яка займалася винятково землеробством, була майже повністю залежною від простору свого поселення, зазвичай обмеженого близьким обрієм, за яким лежав «інший», «чужий» і не завжди «ворожий» світ.

Зовсім в іншому просторі-часі живуть скотарсько-кочівні племена. Їхнє буття охоплює великі простори, але це освоєння постає як екстенсивний тип поверхневого глобалізму: вони до простору не прив'язуються, у ньому не виокремлюють малі форми, які призначені для поглибленого обробітку. В інших ракурсах тут виступає і час. З одного боку, порівняно з часом землеробів час тут вкрай примітивний. У ньому немає якісно відокремлених етапів, пов'язаних з жорсткою послідовністю, – того єдиного технологічного циклу, який зобов'язує землероба не пропустити оранку, посівну, прополку і т. ін. Це час більш вільного ритму, який складається із великих циклів, що охоплює і всередині, і між собою великі «засори». З другого боку, це час більш «лукавий», він містить спокусливу переривчастість, котра провокує на «великі стрибки», на перепритування етапів. Найбільш спокуслива форма «великого стрибка» – розподільче експропріаторство: набіги на землеробські племена.

Кочівництво створило досить ефективну перерозподільчу культуру світового рівня і глобальних амбіцій. Так виникли світові імперії Тимуридів, Чингісхана та ін. У системі таких імперій викристалізовується особливий тип пульсуючого, стрибкоподібного часу, який докорінно відрізняється від землеробської ритмики. Тут декілька днів вдалого військового походу дають стільки, скільки копітковому землеробу не досягти навіть за роки праці. Однак ці ж імперії з часом легко розпадались.

У надрах перерозподільчої культури виникає архетиповий міф «великого стрибка», чудодійного прориву крізь нудну повсякденність

у світле і заможне майбутнє. Розрив і протиставлення сучасності і майбутнього, повсякденності й перерозподільчого святкування у воєнно-експропріаторській економіці пов'язані також і з соціально-психологічними особливостями ратної праці. Життя і праця землероба на цьому тлі виглядають похмуро монотонними: щоденні зусилля тут позбавлені трагічного пафосу, а їх очікувані підсумки не такі вражаючі, щоб викликати ейфорію. Воїн-кочівник, який пов'язав себе з перерозподільчою системою, навпаки, постійно стикається з розірваністю між «справжнім» життям походу і нудотою повсякденності, живе у піднесеній «трагічній веселості», вельми ризикуючи і в разі успіху дуже виграючи. Під час стоянок він майже не помічає навколишній простір малих форм, оскільки спрямований у далечінь, за обрій, у великий простір походу. Порівняно з ним хлібороб, рільник, орач – похмурий провінціал, який не знає ні «великих просторів», ні «величних часів».

Як наслідок, кочові народи сприймали світ інакше. Для них простір був безкінечним. Вони його завойовували і спустошували загарбані ними землі, щоб тут же відправлятися на захоплення нових. На певному етапі історія людства була історією боротьби між осілими і кочовими народами.

Усі ці відмінності світогляду, психології та менталітету осілого і кочового народів, на наше переконання, значною мірою обумовлювали характер українсько-російських відносин протягом століть. Саме в умовах кочового буття сформувався специфічний спосіб життя і стиль світосприйняття, мислення, поведінки росіян. Ментальність «безодні» (Ф. Достоевський) як іманентна складова російських ментально-ціннісних настанов і стала однією з передумов агресивної зовнішньої політики Росії.

Осмислення історії українсько-російських стосунків як конфлікту різних цивілізаційних начал – осілого й кочового – має досить тривалу традицію в українській філософській, історичній, культурологічній та художній літературі. Вперше спроби філософського осмислення самобутності українського народу, його ментальності та історичного шляху в єдності світоглядного, соціального, політичного та економічного аспектів здійснили члени Кирило-Мефодіївського братства

М. Костомаров¹, П. Куліш², Т. Шевченко³. Визнаючи український народ суб'єктом історичної дії, осмислюючи історичну долю України, вони виступили за знищення соціального і національного гноблення, за федерацію всіх слов'янських народів, проголосили основні цінності, на які має орієнтуватися у своєму розвитку українська нація – Бог, мир, свобода, рівність і братерство народів, гармонія з природою, повага до землі-матінки, до України.

М. Костомаров, видатний український історик, етнограф, етнопсихолог і громадський діяч, у своєму історіософському дослідженні здійснив всебічний порівняльний аналіз історичних, релігійних та етнополітичних чинників, які, на його думку, визначили типологічні риси українського і російського народів. Він обґрунтував ідею різності «двох руських народностей», як він їх називав – українців (спадкоємців демократичних традицій Київської Русі) і росіян (творців деспотичного Московського царства та Російської імперії) та дійшов висновку, що «українці вирізняються перевагою особистої свободи, а росіяни перевагою общинності. Згідно з корінним розумінням перших, зв'язок людей засновується на взаємній згоді й може розпадатися за умови незгоди, другі ж намагалися встановити необхідність та нерозривність одного разу встановленого зв'язку, й саму причину встановлення пояснити Божою волею, а отже, відгородити його від людської критики»⁴. М. Костомаров виокремив такі основні риси українського характеру, як висока, безумовна релігійність українців, демократична вдача, розуміння переваги особистості над общинністю, цінування свободи. Південоруси з незапам'ятних часів звикли чути у себе чужу мову і не цуратись людей з іншим видом та іншими

¹ Див.: Костомаров Н. Двѣ русскія народности. *Основа. Южно-Русскій літературно-ученый Вѣстникъ*. 1861. №3. С. 33–80. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

² Див.: Куліш П. До рідного народу, подаючи йому український переклад шекспіровських творів. URL: http://ukrlit.org/kulish_panteleimon_oleksandrovych/do_ridnoho_narodu

³ Див.: Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора / упоряд. та комент. С. А. Гальченка; перед. І. М. Дзюби. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 960 с.

⁴ Костомаров Н. Двѣ русскія народности. *Основа. Южно-Русскій літературно-ученый Вѣстникъ*. 1861. №3. С. 33–80. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

схильностями. Він також наголошує і на наявності власних етноцивілізаційних переваг у характері обох народів.

Тарас Шевченко, змальовуючи образи селянина і козака як типових представників українського народу, відобразив такі суттєві риси українців, як любов до свободи, меланхолійне замилювання природою, гостре переживання несправедливості, глибоке, сердешне розуміння людської гідності, філософсько-задумливе сприйняття зрадливості, несталості долі. Водночас поет нетерпимо ставився до проявів серед українців таких рис, як псевдопатріотизм, зрада, лінивість, соціальна пасивність¹.

До художньо-філософських інтерпретацій цієї теми слід віднести Леся Українку, яка в кількох драматичних поемах дала унікальний за глибиною художній аналіз теми національного поневолення з виразною проєкцією на характер українсько-російських відносин²; Тодося Осьмачку з його «Старшим боярином»³, Юрія Липу з його працею «Призначення України», де в такому ж контексті змальовано руйнацію традиційної селянської культури під час столипинської реформи⁴; Євгена Маланюка, у поезії та есеїстиці якого мотив реформи колективної народної психіки під тиском чужинецької експансії належить до провідних⁵.

Взаємини українського і російського народів в контексті протиставлення двох типів цивілізацій – осілого, землеробського, з одного боку, і кочового, загарбницького, з другого, у публіцистичному стилі розглядає письменник Є. Гуцало. У цьому зіткненні народ-кочівник, якого веде невиситиме прагнення територіальної експансії, захоплення все нових і нових земель, якого не зупиняє жоден досягнутий рубіж, неминуче перемагає землероба. Поширившись на величезному просторі, не закорінений в питомий ґрунт, приривчає до грабіжництва,

¹ Див.: Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора. С. 315–324, 335.

² Див.: Леся Українка. Повне зібрання творів у 14 томах. / Ред. колегія: Віра Агаєва, Юрій Громик, Оксана Забужко, Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов. Київ: Вид-во «Смолоскип», 2021. 9448 с.

³ Див.: Осьмачка Т. Старший боярин: повісті. Львів: Червона калина, 1998. 558 с.

⁴ Див.: Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : [у 2 т.] / [упоряд.: О. Мислива, В. Ярменко ; передм. М. Головатий]. Т. 1 : Призначення України. Київ : МАУП, 2007. 331 с.

⁵ Див.: Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк: Вісник, 1959. 31 с.

існування коштом чужої праці, народ-завойовник руйнує усталений, органічно вписаний в довкілля господарчий лад поневолених народів, їх звичаї, культуру, ідентичність¹.

Слід зазначити, що Є. Гуцало не відриває й комуністичну стадію історичного розвитку Російської імперії від попередньої самодержавної, а вважає комуністичну Росію її закономірним продовженням. Письменник підкреслює, що звичка до насильства як способу буття і в своєму середовищі, і в середовищі підкорених народів, терор знизу і терор згори як форма державності й побутування народонаселення в імперії підготували сприятливий ґрунт для засвоєння ідей Маркса – Леніна та їх більшовицького втілення. Соціалістична ідея була сприйнята в російській колективній свідомості, звиклій до постійного поневолення і пограбування інших народів, як можливість реалізувати соціальну справедливість шляхом розбійницького «перерозподілу» власності².

Саме це й забезпечило перемогу жовтневого перевороту в 1917 році. В подальшому ці звичаї і норми були введені до державної комуністичної ідеології, марксистсько-ленінської філософії, суспільствознавчої науки й освіти, залучивши і призначивши на ролі рушіїв російської історії і захисників Російської імперії, державні посади малоосвічених людей, авантюристів та кримінальних злочинців, криміналізувавши до абсурду таким чином як історію Росії, так і стероризувавши історію «народів Росії».

Є. Гуцало осмислює історичний розвиток Російської імперії як азійської деспотії, народ якої позбавлено і уявлень, і прагнень до побудови правової держави західного зразка. Більше того, поневоливши Україну і запровадивши тут свої порядки, свій «здириницький чиновницько-держимордний лад», імперія перервала перспективи демократичного розвитку України, яка була закладена в її історичних традиціях ще від елементів народовладдя в Київській Русі, перенесених у Новгород, що був у найжорстокіший спосіб знищено Іваном Грозним.

¹ Див.: Гуцало Є. П. Ментальність орди. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 6.

² Там само. С. 51–80, 154–156.

Російська ментальність, на думку Є. Гуцала, «силоміць заклала в свою дуже специфічну структуру нашу українську ментальність, нашу по-своєму дуже специфічну структуру української вдачі. Силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою нам постійно нав'язувався культ російського народу, нам постійно нав'язували цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці, нав'язувалася цивілізація безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізація мародерства»¹.

Тривала залежність України від Росії в межах створеної російським етносом імперії і спричинила жорстокі нелюдські умови життя «на нашій – не своїй землі» (Т. Шевченко). Моральне й духовне спустошення, спричинене імперською асиміляцією питомого інтелектуального і мовно-культурного докiлля, були характерні й для України часів СРСР. Хоча пізньорадянський колоніалізм мав «м'який», «ліберальний» характер, але це не змінювало суті.

Колоніальний характер мала й економічна експлуатація радянських республік. Висока інтенсивність використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів України у межах Союзу РСР призвела до їх вичерпання.

Хоча деякі сучасні історики і політологи й пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проєкти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів, насправді це було не так. «Великоруський і український народ, – правомірно зазначають В. Даниленко і О. Даниленко, – ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб'єктні. Український народ розглядався ... переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися не в площині спільної рівноправної взаємодії, а в площині підпорядкування, ієрархічної залежності, підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували ... не стільки як імпероформуючий етнос, стільки як пасивний імперонаповнюючий та імпероутримуючий. Вони були по суті тією

¹ Гуцало Є. Твори. У 5 т. Т. 5: Поезії. Статті / [Ред. М. Н. Москаленко; Упоряд. Л. Воронина]. Київ: Дніпро, 1997. С. 8.

силою, що «збирала» великий євразійський простір, вибудовувала багато російських регіонів. Їх активно розселяли по всій імперії...»¹.

Отже, надзвичайно важливими у формуванні українського етносу, його світовідчуття й менталітету були географічний фактор, природне середовище. Лісостеп, степ та ліс, в умовах яких з давніх-давен жили предки українців, спричинили відповідний цьому середовищу спосіб життя, визначили характер життєдіяльності людей, особливості їх взаємовідносин, специфічні риси національного менталітету. Саме звідси дослідники виводять типові риси української ментальності: сильна пов'язаність із землею, природою, «злитість» з ними, намагання жити природними ритмами, відчуття гармонії довкілля, працелюбство, терпеливість, відчуття господаря та певний індивідуалізм.

М'який клімат, родюча земля, багатство природних надр, водяних і лісових ресурсів позбавляли людей, які жили на цій території, агресивності, прагнення до захоплення інших земель, жорстокості, сприяли утвердженню толерантності щодо сусідів, тих, хто не посягав на їхню територію.

На думку відомого українського філософа С. Кримського, архетипами ментальної української свідомості, джерелами культури і самобутності є Дім, Поле і Храм. Символ «Дім» характеризує антропологічне буття від сім'ї до національної солідарності. Концепт «Поле» знаменує життєвий топос людності, зв'язок природи з меню харчування. Це семіотика природи, яка може стосуватися і лісу, і гірського ландшафту, загальний знаменник походження етносу, «рідний край», Батьківщина, коріння роду тощо. Ідея Храму пов'язана зі святинями людини та її етносом. Це вираз богословіння вищих сил, небесного заступництва за певну спільноту. Він поєднується з національною ідеєю і в цьому розумінні означає зв'язок небесного та земного, ідеологію софійного, освяченого мудрістю буття. Зазначимо,

¹ Даниленко В., Даниленко О. Якими були особливості пізньорадянського колоніалізму? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1241.*

що символіка концепту «Храм», яка маніфестує національні святині в українському менталітеті, не обмежується рамками православної церкви, бо християнство в Україні не було одноконфесійним. Якщо при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «Третього Риму», тобто державного всевладдя, то Україна-Русь висуває на перший план ідеологію «Другого Єрусалиму», святої землі. Ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативних смерті) набуває в Україні пріоритетного значення¹.

Символічний образ «Поля» асоціює архетип землі як джерела багатства та національного єднання на власному етнічному ґрунті. Земля отримує в традиційній українській свідомості подвійне тлумачення: як оброблене селянське поле, що освячене працею та хліборобськими обрядами, і як «Дике Поле» – степовий край загрозливих навал, смертної темряви вторгнень нехристиянських сил. Отже, функції життєдайності та смертного сховища розподіляються просторово, у різних сферах: хазяйської землі та дикого поля ординців. Тобто якщо у багатьох народів образ поля розглядається як «мать – сыра земля», тобто земля пов'язується і з материнським початком життя, і зі сховищем смерті, то в українському менталітеті таке уявлення залишається у специфічному переломленні. Рідна земля залишається полем життя, святим жіночим початком породження усього живого. Прикметно, що в Україні внаслідок акцентування образу матері земля сакрально вважалась вищою, ніж претензії верховної влади на батьківське опікування аграрних відносин. Вона залишалась інваріантною цінністю при всіх перетвореннях влади². У цьому контексті показові також дискусії навколо вільного продажу землі.

Відтак архетип землі в українському менталітеті інтегрував аграрно-виробничий, соціально-історичний та духовно-культурний атрибути національного життя, звичаїв та обрядів.

Цілий спектр архетипічних уявлень породив в українському менталітеті концепт «Дому» як антропоцентричного буття з його моральними чеснотами. Найважливішим серед них був архетип свободи.

¹ Див.: Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. С. 292–293.

² Див.: Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. С. 294.

Свобода мала буттєвий вимір, що опредмечувався зокрема у вільному, хутірському розселенні козаків. Хутір мав не тільки функцію клітини степової мережі оборони. Він репрезентував волю до свободи і від сільської общини, і від міських корпорацій; сформував особливий тип українця: селянина-воїна, який відчуває себе вільним у степових просторах і водночас уособлював внутрішню соціальність своєї оселі. Це сприяло виробленню в українському менталітеті розширеного розуміння свободи як поєднання її внутрішньоетичних та зовнішньосоціальних формоутворень. Внаслідок такого розуміння в українському менталітеті не було гострого розриву між інтелектом та почуттям, між духом і тілом, вірою та раціональною сферою, який спричинив в західноєвропейській духовності «трагічну роздвоєність людини»¹.

Отже, якщо ментальності й характеру російського народу притаманні історично обумовлений потяг до общинності й спільності в діяльності, здатність на коротких проміжках часу «виплескувати» потужний запас накопиченої духовної енергії і таким чином здійснювати «прорив» у досягненні мети, а також масштабність і стратегічність мислення, то для українців – потяг до гармонії й гедонізм, які в економіці обертаються схильністю до впорядкування, відлагодження господарських процесів у межах трансформацій, що вже відбулися, до методичності й уваги до дрібниць. У ментальності українців переважають індивідуалістичні мотиви, які, з одного боку, створюють сприятливе ціннісне підґрунття для розквіту інститутів підприємництва та приватної власності, а з другого – не містять притаманного представникам західної євроатлантичної цивілізації раціоналізму та механізмів дотримання спільних інтересів.

Дуальність української культури пов'язана з тим, що менталітет спонтанно коригується в тих історичних колізіях, що випадають на долю спільноти, як і міжкультурними взаємовпливами на перехрестях історії. Маємо двоїстість не лише як присутність в одному суспільстві двох конкуруючих у певних площинах культур, а й як існування одних і тих самих людей одночасно у полях різних культур. Звідси – амбівалентність як парадигмальна ознака українського мен-

¹ Див.: Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. С. 293–295.

талітету, усталений модус культурного життя спільноти. Йдеться про позбавлення культури того ментального стрижня, який здатний забезпечити її гомогеність і цілісність, а також відкритість. Бікультур'я стає наслідком історичного тиску і лише в цьому відношенні є органічним.

Констатуючи розвиток індивідуалізму як глибинної риси українського народу, слід зазначити, що він примушує людину залишатись у межах своїх територій і не йти далі, захищати лише ту територію, на якій вона живе, ставити регіональні цінності вище за загальнодержавні. Разом з тим, після розколу між Римом і Константинополем, Київ, ставши на бік Візантії, сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективному. Ця обставина суттєво вплинула на подальшу історію розвитку взаємовідносин між індивідом і суспільством. Особливо згубну дію на ментальні характеристики українців спричинило тривале включення й підпорядкування могутнішому в контексті державності російському етносу, у якому явно домінувало колективне над індивідуальним, зрівняльно-передільна російська община.

Водночас, зазначає вітчизняна дослідниця Т. Гончарук, розвиток індивідуалізму українців «пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме, він має інтравертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей і від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті і т. ін. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю і утверджує себе в якості такої»¹.

Пов'язаність із землею українців знаходила вияв на теоретичному рівні у протиставленні «здорового», «природного» життя цивілізованому. Така природність, з одного боку, давала можливість «тверезо»

¹ Гончарук Т. В. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Тернопільський держ. економічний ун-т. Тернопіль, 2006. С. 360–361.

подивитися на життя, уникати «цивілізаційних оман», а з другого – брак цивілізованості гальмував повноцінний розвиток. Одним із чинників, що посилював це, став надзвичайно своєрідний і спотворений (порівняно майже з усіма іншими європейськими народами) характер переходу до урбаністичної, міської новоєвропейської цивілізації на українських землях, насамперед на Наддніпрянщині та Слобожанщині. Все дійсно українське пов’язувалося з традиційним селом, сільською культурою та побутом. Такий стан речей вплинув і на формування, зокрема, образу України як сільської «ідилії».

У цьому контексті варто назвати й таку ментальну рису українців, як консерватизм. І хоча невміння йти в ногу з часом приносило українцям, з одного боку, шкоду, але, з другого – саме завдяки консерватизму Україна вижила й зберегла свою мову, культуру, обряди, власний погляд на буття. Звернення до природи, консерватизм визначили й такий елемент українського світогляду, котрий можна охарактеризувати як «концепт роду». Українці традиційно цінували й цінують родові, кланові зв’язки. Навіть зараз це чітко проявляється, у т. ч. і у сфері «великої політики».

Суттєвою рисою нашої ментальності, яка знаходила вияв насамперед на теоретичному рівні, є емоційність, чуттєвість. Те, що українці (загалом жителі України) намагалися не відділятися від природи, не протиставляти себе їй, шанували традиції, родове начало, – усе це зменшувало значення раціоналістичної рефлексії. Натомість великого значення вони надавали рефлексії емоційній, інтуїтивній. Тому істотною ментальною ознакою українського етносу є емоціоналізм, домінування емоційно-почуттєвого переживання над раціональністю, холодною розсудливістю.

Свого часу відомий український філософ і психолог О. Кульчицький зазначав, що історичне буття українців сформувало впродовж віків дві основні психологічні настанови, культурно-історичні традиції: *vita heroica* та *vita minima*. Перша пов’язана з лицарством, героїчною, максимальною напругою всіх сил, водночас – із відкиданням буденщини, нехиттю до повсякденної копіткої праці, раціонального проєктування свого життя. Друга полягає в тому, щоб у своєрідному «соціально-анабіотичному стані» перечекати й перетерпіти чергові

негоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проєктах не йдучи далі вибудови приватних ситуацій. Унаслідок історичних обставин останніх століть домінацію в українському соціумі, на думку мислителя, набув «негероїчний» соціально-психологічний тип людини¹.

Аналітика особливостей історичних структур древніх слов'ян, схем діяльності як способів зв'язку їх буття дозволяє не тільки визначити специфічні риси ментальних автоматизмів: культурних кодів, звичок свідомості, норм і стандартів поведінки, стилів мислення і світосприйняття, а й побачити форми прояву дуальності природи в етнічній та соціальній історії українського етносу. Простір і природа зумовили створення на українських землях «степового коридору», завдяки якому сюди приходили кочові народи, численні етнічні спільноти, що не могли не впливати на життя українського народу. Водночас нетривале існування власної державності, безперервні навали різних держав і народів, які супроводжувались втратами певних територій, з одного боку, сформували в українців «малоросійський синдром», комплекс провінційності й колоніальної неповноцінності, а з другого – спричинили їх прагнення до самозбереження, викликали у них бажання боротися з ворогами за власну державність, виявляти шляхетність.

Своєрідне просторове сприйняття буття сформувало і міфологічність свідомості українців. Українська міфологія, котра (як і філософія) була кордоцентричною і яка згодом перейшла у християнську релігію, мала великий вплив на становлення національного менталітету. Форми вітчизняних міфів дуже близькі до природних. У них не існує вульгарних, неестетичних, велетенських, страшних богатирів з неприродними інстинктами, які зустрічаються у німецькій чи скандинавській міфології. Українська міфологія відобразила давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту.

Відсутність протягом тривалого історичного часу необхідності у боротьбі за ресурси виживання, яких завжди було вдосталь на теренах України, породила й таку рису ментальності українців, як ін-

¹ Див.: Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. С. 48–65.

фантильність. Негативний вплив на менталітет українців мала руйнація природного довкілля за триста років російської колонізації, особливо в радянський період, апогеєм якого стала Чорнобильська катастрофа, а сьогодні – війна Росії проти України.

Менталітет українського народу має історично зумовлену регіональну забарвленість: він у просторовому розумінні розкладається на регіональні менталітети і на менталітети соціальних груп. Історичні регіони – географічні області, які в певний момент часу мали культурну, етнічну, мовну чи політичну основу, незалежну від кордонів сучасності. В Україні й сьогодні виокремлюють такі регіони: Правобережну Україну, Західну Україну, Лівобережну Україну, Слобідську Україну, Південну Україну. Кожен з цих регіонів поєднує певні історичні землі. У сучасній Україні донедавна саме субкультурні форми менталітету були визначальними у поведінкових виявах, тому що особистість у повсякденному житті ідентифікує себе, перш за все, як члена певної соціальної структури, потім – як представника регіону і тільки після цього – як представника українського народу¹.

Розміри території нашої країни значною мірою стали причиною соціально-психологічної віддаленості периферії від центру, різної геополітичної орієнтації регіонів. Як наслідок протягом тривалого часу існували й продовжують існувати суттєві регіональні, мовні та вікові розбіжності у сприйнятті населенням України свого історичного минулого, національних інтересів та спрямованості загальнонаціонального розвитку в майбутньому. Тут показовою є ситуація, коли Україна при виході із СРСР зберегла функцію «прозорих кордонів» з Росією. При цьому внутріполітична, геополітична, воєнна напруженість в зумовленості щільності зв'язків Донецька, Луганська і Криму з Російською Федерацією призвели до фази нестійкості цих територій в області державної визначеності, відбувся перехід у стан тяжіння до атракторів регіональної самостійності (від децентралізації до можливої федералізації), «зони втраченої української державності» (за аналогію з Придністровською республікою, Абхазією, Півден-

¹ Див.: Гончарук Т. В. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії. С. 365–366.

ною Осетією та ін.), з подальшою васальною державністю або тяжінням до іншої державності (до Росії).

У цьому контексті не можна залишити поза увагою сучасний історико-політичний дискурс в РФ. Аналіз змісту історичної політики Росії засвідчує, що саме розміри території, як зазначалось раніше, є досить важливою частиною її імперської ідеології. Росія «схиблена на розмірах»; Росія – це «нескінчений простір». Простір тут важливіший за час, а горизонталь – за вертикаль. Росіян не цікавить якість життя на цих територіях, але вони хизуються, що є такими «великими та дуже великими». Це територія знеціненого життя. Не випадково, росіяни у переважній своїй більшості сприйняли розпад Союзу РСР не як звільнення від імперії та страшного комуністичного режиму, а як втрату «великої країни-переможниці», за якою вони ностальгують й досі. Тому ідеологія пострадянського і постімперського рваншу, що містить в собі образ Росії – збиранки розділеного штучними кордонами «руського міра», фактично стала офіційною. Історико-політичний дискурс в РФ виливається сьогодні в агресивні й загарбницькі дії стосовно сусідніх країн, які були в складі колишнього СРСР¹.

Треба сказати, що історично Україна відігравала надзвичайну роль у долі Російської імперії. Фактично вона підживлювала і «запліднювала» Росію протягом усього історичного періоду розвитку останньої – геополітично, територіально, топономічно, духовно-інтелектуально, демографічно тощо. Можна без перебільшення вважати, що імперська Росія не відбулася б без українського людського і культурного потенціалу. «Український відбиток» спостерігається на всіх аспектах російської історії і сучасності. Успадкування історії і традицій Київської Русі, самоназва, релігія, духовна культура були значною мірою запозичені в Україні, а згодом трансформовані у нове, російське соціально-політичне і духовно-культурне утворення. В принципі, у такому процесі немає нічого негативного. Адже процес культурного запозичення, так само як і взаємопроникнення і взаємоз-

¹ Див.: Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. Книга 2. С. 1515–1517.

багачення культур є цілком природний і спостерігається так чи інакше скрізь. Однак для Росії і росіян це питання сприймається дуже неоднозначно.

Мабуть підсвідоме або неусвідомлене переживання власної історичної несамодостатності лежить в основі послідовної українофобської політики царськоросійської, радянської і новітньоросійської влади. Адже через руйнацію, дискредитацію, або знищення всього українського краще самоутвердитися, довести думку про особисту історичну неповторність і значущість. Значну роль в експансіоністській політиці Кремля відносно України посідає російська державна ідеологія, агресивно-мілітаристська риторика. Особлива увага в структурі антиукраїнської державної ідеології приділяється «ревізії» змісту понять, що віддзеркалюють сутність українського державно-політичного феномену, створюють стрижень національно-державної свідомості й ідентичності українців. Тенденційне їх тлумачення ґрунтується на системній фальсифікації історії, політики, права, культури, етнології тощо, що, з одного боку, чітко нашаровується на базову ціннісну основу російської державної ідеології – «Держава – Армія – Православ'я» та міфологему «русский мір», а з другого – ставить за мету нівелювання або нищення всього, що має відношення до української нації та української державності. Ідеологічним штампом сучасної Росії є й спроба перейменування України на Малоросію. Однак історія і факти свідчать про інше. Самоназва «Україна» має глибокі історичні корені, що свідчить про такі самі глибинні витоки українського етносу і його культури, підкріплюючи його право на власне місце серед сучасних цивілізованих націй і держав. Достатньо відкрити європейські мапи XVI–XIX століття, щоб побачити, що слово «Україна» як позначення земель і країни давно відомі у Європі¹.

Позбавити Україну самостійного державно-політичного і етнонаціонального статусу призвано й вживання слова «Україна» зі сполучником «на». Адже словосполучення «на Україні» начебто більше

¹ Див. : Таран В. О. «Мистецтво» тлумачення понять як прояв специфіки російської державної ідеології. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2015. Вип. 34. С.72–73.

співзвучне з «на окраїні», що цілком вписується у відповідну російсько-державну ідеологічну доктрину¹. Саме тому «на Україні» – це додатковий засіб приниження українців через фіксацію як на офіційному, так і побутовому рівнях їх «окраїнного» статусу у межах Росії.

Зрозуміло, що існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом «суверенної держави», тотожне нанесенню страшенного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначно «вторгненню на її територію», не «вписується» в концепцію розвитку Росії як держави, яка, вимальовуючи власні перспективи, оперує такими поняттями, як «імперіобудівельна орієнтація», «континенталізм», «євразійство».

Відомо, що російські історики, переписуючи історію на замовлення московських правителів, відводили Україні місце молодшого брата великоруського народу, який прагне бути з ним єдиним цілим. Український історик та громадсько-політичний діяч М. Грушевський ще на початку ХХ ст. обґрунтував окремішність та самобутність української історії з часів Київської Русі (IX–XIII ст.), Галицько-Волинського князівства (XII–XIV ст.). Він довів, що між українським та московським (російським) народом існує величезна історична, культурно-духовна межа, глибинні відмінності, які не бачать тільки люди, зашорені століттями російської пропаганди. Український народ історично тяжіє до західної культури з пануванням цінності людини та її свободи (в основі – хліборобські слов'янські племена), хоч і має східні орієнтальні впливи; російський натомість, хоч і є певною мірою європеїзований, має орієнтальний дух з яскраво вираженим азійським впливом, що не надає цінності окремому людському життю (в основі – кочові угро-фінські племена)².

Після розпаду СРСР перед Україною постало завдання вироблення цілісної концепції, необхідної для побудови взаємовідносин із Російською Федерацією, концепції, яка, з одного боку, була

¹ Див.: Таран В. О. «Мистецтво» тлумачення понять як прояв специфіки російської державної ідеології. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. 2015. Вип. 34. С. 72–81.

² Див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. С.141–144.

б адекватною обставинам та існуючим можливостям взаємовигідної співпраці, а з другого – враховувала природу російської державності, імперські амбіції російського політичного керівництва і ментальність переважної більшості росіян, намагання цивілізаційного реваншу.

На жаль, виробити таку концепцію не вдалося. Правляча еліта України не усвідомлювала неможливість плідної взаємодії та реалізації потенціалу співробітництва без подолання існуючої традиційної моделі взаємин, яка склалася в результаті попереднього історичного розвитку і полягає в домінуванні в суспільній свідомості росіян (як політичного істеблішменту, так і пересічних громадян) переважно зверхнього, упереджено-зневажливого, дуже і відверто імперського ставлення до України як економічного і політичного суб'єкта міжнародних відносин. Має відбутися деконструкція культу російського народу, тривалий час нав'язуваного українцям.

Більше того, мали місце й тези про взаємодоповнюваність народів Росії і України та перспективність їх економічної взаємодії, яка визначається спільністю та відмінностями етнопсихологічних та ментально-ціннісних характеристик. Так, з обранням Президентом України Л. Кучми в засобах масової інформації спостерігалась посилена реанімація поняття євразійського простору і тези про необхідність повернення України до євразійської цивілізації, в орбіті якої вона перебувала впродовж кількох століть. А після приходу до влади В. Януковича практично активізувався процес повернення України до євразійського політичного, економічного і соціокультурного простору.

Слід визнати, що окреслена модель взаємин є не лише наслідком давньої, сформованої внаслідок тривалої історичної еволюції експансіоністської природи російської національної ідеї, а й результатом кризи самоідентичності України – результатом її нездатності протиставити цьому тиску з боку Росії власну цивілізаційну парадигму, таку доктрину національно-державного розвитку, яка б цілком відповідала ментально-ціннісним характеристикам українського етносу, містила потенціал адаптації до швидкоплинних трансформацій у сучасному світі та спроможна була активізувати глибинну духовну

енергію нації, надаючи їй властивості Фенікса, здатного відроджуватися з попелу¹.

Будь-які спроби українців отримати незалежність жорстоко придушувалися. Здобувши незалежність у 1991 р. після розпаду Союзу РСР, Україна відразу почала зазнавати з боку Росії потужну інформаційну війну – лавину пропаганди та маніпуляцій, перекручування фактів, основна мета яких – дестабілізація суспільно-політичної ситуації в Україні, повернення її у сферу впливу Росії, недопущення інтеграції у європейський простір, вступу до НАТО.

Під час Революції Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.), коли українці відстоювали європейський напрямок розвитку своєї країни, Росія нахабно вторглася в Україну, порушивши Будапештський меморандум (договір 1994 року, згідно з яким Україна віддала ядерну зброю в обмін на гарантії безпеки з боку США, Великої Британії та Росії), окупувала частину території. Тоді розпочалася гібридна фаза війни – поєднання військових дій (без оголошення, прикриваючись місцевими сепаратистськими рухами, які підтримувала і спонсорувала Москва) та інформаційної війни. Українська держава не могла повноцінно розвиватися в таких умовах. На жаль, міжнародній спільноті та українській дипломатії не вдалося зупинити агресора та врегулювати локальний збройний конфлікт. Навпаки, пізніше, 24 лютого 2022 року, Росія розпочала агресивну повномасштабну війну в Україні.

Просторова близькість в умовах глобалізованого світу ставить людство перед дилемою: або сусіди будуть встановлювати й розвивати відносини добросусідства, або їх очікує стан конфронтації в умовах дедалі більшого тиску з боку економічних, соціальних, екологічних, демографічних, національних і глобальних проблем. Жодний політичний суб'єкт не може ігнорувати просторові особливості свого буття. Географічна і територіальна близькість, єдність регіональних проблем самі по собі вже є факторами встановлення тісної співпраці й інтеграції, зобов'язують сформувати довгострокову стратегію спі-

¹ Див.: Аблов А. С. Україна і Росія: потенціал взаємодії та співробітництва (огляд за матеріалами міжнародної наукової конференції). *Український соціум*. 2009. № 3 (30). С. 177.

віснування, яка аж ніяк не може зводитись до взаємного ігнорування й ізоляції, до конфронтації і війни.

Певний вплив на геополітичні процеси в посткомуністичній Європі справило безпрецедентне паломництво папи Іванна-Павла II в Україну 23–27 червня 2001 року. Підкресливши, що Україна – це країна з власною історією та власною цілісною культурою, Понтифік показав, що шлях України в Європу лежить не через Москву, її місце в Європі як незалежної нації з особливою місією: бути прикладом співпраці, а не конфронтації між християнським Заходом і християнським Сходом¹. Пов'язавши таким чином Україну із Заходом, Іван-Павло II одночасно дав сигнал Москві: Росії слід не ховатися в «бункер імперськості» й ксенофобії, а самій зайняти своє місце в Європі.

На жаль, російська влада цією мудрою порадою Понтифіка не скористалася. Російському суспільству, на нашу думку, потрібний духовний переворот таких масштабів, який співпоставний з Реформацією чи Просвітництвом у Європі, а найоптимальнішою моделлю державного устрою країни є конфедеративна. Було б дуже добре і для України, і для інших країн пострадянського простору, якби в Росії почались нарешті реальні процеси демократизації й лібералізації суспільства. Проте політичний розвиток Росії йде в протилежному напрямі – у напрямі посилення неоімперських амбіцій її провідників, наступу на права людини й свободу слова, посилення авторитарного стилю управління державою.

Сьогодні визначення геополітичного вектору розвитку України ведеться в контексті її членства в Європейському Союзі та НАТО. Декларуючи нашу прихильність до європейської та євроатлантичної інтеграції і здійснюючи конкретні кроки у цьому напрямку, ми повинні враховувати і складний феномен ментальності, бачити як ідентичність, так і відмінність між нами та європейцями. Те, що у нас є ментальні відмінності з європейцями, сумніватися не доводиться, оскільки існують відмінності й між самими народами ЄС. Важливо,

¹ Див.: Вайгель Д. Свідок надії. Життєпис Папи Івана-Павла II / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. С. 854–856.

щоб національна ідея як квінтесенція ментальності українського народу набула демократичного та євроінтеграційного забарвлення, зберігаючи при цьому просторові, ментально-духовні особливості українців.

Нині Україна перебуває у надзвичайно складних обставинах, у яких їй доводиться долати шлях повернення до себе. Український народ, який знайшов сили перебороти усі історичні драми, підкріплював свою стійкість специфічним менталітетом. Вихідним пунктом цього менталітету була ідея святості своєї Батьківщини, богообраності своєї землі, повага до рідної України. Якщо Україна вистоїть і переможе у російсько-українській війні, підтвердить життєздатність та безповоротність свого європейського цивілізаційного вибору, це стане вирішальним аргументом, кинутим на терези багатовікової суперечки і всередині російської культури.

Отже, формування ментальних рис українського народу – результат тривалого історичного процесу, природних умов і господарської діяльності, цивілізаційної «межовості» українських земель, місця і ролі української держави в архітектоніці світу. Аналіз проблем, пов'язаних з впливом історичного простору на менталітет українців, національну самобутність є особливо значущим в умовах глобальної транзитивності сучасного світу, російсько-української війни, коли наш народ перебуває в ситуації вибору шляхів подальшої розбудови української держави. Завдання полягає в тому, щоб витворити таку державність з усіма її атрибутами, котра б відповідала національному духу українців і разом з тим узгоджувалася б з універсальними цивілізаційними критеріями сучасності.

===== Список використаних джерел

1. Аблов А. С. Україна і Росія: потенціал взаємодії та співробітництва (огляд за матеріалами міжнародної наукової конференції). *Український соціум*. 2009. № 3 (30). С. 171–177.
2. Вайгель Д. Свідок надії. Життєпис Папи Івана-Павла II / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. 1062 с.

3. Гончарук Т. В. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Тернопільський держ. економічний ун-т. Тернопіль, 2006. 411 с.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
5. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. *Український світ*. 1992. № 1. С.16–17; №2. С.20, 29–31
6. Гуцало Є. П. Ментальність орди. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 206 с.
7. Гуцало Є. Твори. У 5 т. Т. 5: Поезії. Статті / [Ред. М. Н. Москаленко; Упоряд. Л. Воронина]. Київ: Дніпро, 1997. 575 с.
8. Даниленко В., Даниленко О. Якими були особливості пізньорадянського колоніалізму? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1238–1241.
9. Колотило М. О. Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С. 66–69.
10. Костомаров М. Дві руські народності. Київ: Видавництво «Центр учбової літератури», 2020. 112 с.
11. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.
12. Кравчук В. М. Правовий простір особи та правовий менталітет. *Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання*. 2016. №4. С.281–283. URL: http://www.pap.in.ua/4_2016/84.pdf
13. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 367 с.
14. Кульчицький О. Світовідчуття українця. Українська душа. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
15. Леся Українка. Повне зібрання творів у 14 томах. / Ред. колегія: Віра Агаєва, Юрій Громик, Оксана Забужко, Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов. Київ: Вид-во «Комора» і «Факел», 2021. 9448 с.
16. Липа Ю. Розподіл Росії. Нью-Йорк: Видавництво: Українська Книгарня «Говерля», 1954. 116 с.
17. Маланюк Є. Малоросійство. *Крисаченко В. С. Українознавство : хрестоматія-посібник* : у 2-х кн. Київ: Либідь, 1996. Кн. 2. С. 450–463.

18. Масенко Л. Євразійський простір : погляд з України. *Гуцало Є. П. Ментальність орди*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 3–10.
19. Меліхова Ю. Менталітет правовий. *Соціологія права : енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С.5 18–520.
20. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.
21. Поліщук І. О. Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні дослідження. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: політологія*. 2016. Вип. 2(29). С. 28–36. DOI:doi.org/10.21564/2075–7190.29.70969.
22. Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: політологія*. 2017. №2 (33). С. 363–367.
23. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ: «Книга». 2008. С. 3–6.
24. Таран В. О. «Мистецтво» тлумачення понять як прояв специфіки російської державної ідеології. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. 2015. Вип. 34. С.72–81.
25. Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1515–1517.
26. Філософія : курс лекцій: навч. посібник для студ. вузів / І. В. Бичко [та ін.]. Київ: Либідь, 1993. 576 с.